

Gazâli'de Dinsel Yaşayışın Evrimi

Hasan KAYIKLIK*

ABSTRACT

One of the most subjective of all areas of experience is the religious life. In this study I tried to evaluate autobiography of Gazali with the psychological point of view. In the result of the evaluation it was seen that Gazali has a big evaluation throughout his life. Especially his religious life style changed. According to his narrations (From Deviation To The Right Way) his religious thought changed from "imitation" (taklit) to "knowledge" (ilim) and then from "knowledge" to "enjoyment" (zeuk).

Key words: *Gazâli, religious life, personal document, evaluation of religious life, religious imitation, religious development.*

Türkiye'nin ilk din psikologlarından Bedi Ziya Egemen (1952), Din Psikolojisinin alan kaynak ve yöntemi üzerine yaptığı çalışmada, onun konusunun "dinî yaşayışın ruhi strüktürünü kavramak" (s. 19) olduğunu söyler. Bu, bireyin iç dünyasında dinin nasıl yaşandığını diğer bir ifadeyle dinin öznel yanını araştırmanın Din Psikolojisinin ana konularından biri olduğu anlamına gelir. Egemen, "dinin fert ruhundaki gelişimi"nin Din Psikolojisinin önemli konularından biri olduğu üzerinde de durur (s. 20). Egemen'e göre, Din Psikolojisinin islâmî kaynakları da araştırma kapsamına alınmalıdır¹. Bu düşünceden hareketle, "dindarların kendi ruhlarında yaptıkları müşâhedeler, müstesna kabiliyetlerle doğan büyük şahsiyetlerin dinî yaşayışları üzerindeki kendi ifadeleri, dinî hayatlarının otobiyografileri" bireye özgü dinsel yaşayışları anlamak ve açıklamak için önemli kaynaklardır (s. 22).

Armaner (1980), Din Psikolojisinin temel konusunun, dinsel yaşamın psişik yapısını belirlemek olduğunu belirtir. Daha açık bir ifadeyle, Din Psikolojisinin konusu, dinin bireyin ruhunda ortaya çıkışını ve oradaki öznel belirtilerini araştırmak ve incelemektir. Buna göre Din Psikolojisinin konusu, bireyin dinsel deneyimi, dinsel duygu, düşünce ve bütün dinsel davranışlarıdır. Armaner'in kendi ifadesiyle "çeşitli olaylar karşısında geçirilen bunalımlar, ya da başka nedenlerle rehbersiz, delilsiz kalışın ver-

* **Yrd. Doç. Dr.** Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

1 Egemen (1952), Din Psikolojisinin islâmî kaynaklarını şöyle sıralar: 1. Karmaşık ruhsal yaşayışların araştırılmasında, insanın kendi iç dünyasında yapacağı gözlemler. 2. Dindarların iç gözlemleri, itirafları, otobiyografileri... 3. Dinî şahsiyet ve dehaler hakkında yazılanlar. 4. Dinî yaşayışın ifadeleri olan sanat eserleri, ayinler, erkan ve adap, dinî örf ve adetler. 5. Edebiyata intikal eden dinî metinler...(s. 22-24). Din psikolojisinin konularının ayrıntılı bir değerlendirmesi için Yavuz'un (1982) "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları" adlı çalışmasına bakılabilir.

diği kararsızlıklar, tereddütler, gerçeği arayışlar, kuşkular bireyin dinsel yaşamı içinde derece derece varlığını sürdüren yaşantılardır. ...Pişmanlık, töbe veya tasdikin türlü şekilleri ve evrimleri, korku, ümit ve hayranlıkla başlayıp ilahî aşka kadar varan ve ruhun en ince, en yüksek esprilerini yansıtan tezâhürler Din Psikolojisinin ele aldığı konulardır” (s. 9-10). Din Psikolojisinin temel konusunun, bireyin dindarlığı yani öznel dindarlık ve bu dindarlığın yaşanması sırasında ortaya çıkan duygu, düşünce ve davranışlar olduğunu Armaner’in cümlelerinden anlamak çok zor değildir.

Benzer şekilde Yavuz da *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları* (1982) adlı çalışmasında, Din Psikolojisinin araştıracağı konuları saymaya başlamadan önce, onun konusunun ne olduğunu ortaya koymaktadır. Yavuz’a göre Din Psikolojisinin konusu, “Dinin insanın içinde yaşayan subjektif yönü... Türlü görüntüleri içinde dinin ferdin ruhî hayatında cereyan edişi ve dinî yaşayışın dışa yansımaları” (s.89) dir. Aynı biçimde Yavuz da bireysel dindarlığın oluşum ve gelişimi bir başka deyişle öznel dindarlığın yaşanması sırasında bireyin iç dünyasında yaşadığı her türlü duygu ve düşünce süreçleri ile davranışların ve öteki ruhsal katılımların incelemeye konu olduğunu belirtmektedir.

Bunlardan şöyle bir sonuca gidilebilir: Din Psikolojisinin ana konusu, başta bireyin dinsel yaşayışını araştırmaktır. Buna onu anlamak ve açıklamakla başlanır. Nitekim Din Psikolojisinin öncüsü olarak bilinen ve *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* adlı eseri Din Psikolojisinin klasikleri arasında yer alan ve bu alanda çalışanların elinden hiç düşmeyen William James, çalışmalarını çeşitli kişilerden elde ettiği özel dokümanlara dayandırmaktadır. Bireysel dokümanlara dayanan James’in bu çalışmasında, Gazâlî’nin *el-Munkız min-ed-Dalâl*’ından uzunca bir alıntıya yer verilmiştir².

Yukarıda da ifade edildiği gibi, otobiyografiler, Din Psikolojisi için çok değerli araştırma materyalleridir. Gazâlî’nin *el-Munkız min-ed-Dalâl* adlı eseri, İslam dünyasında çok bilinen meşhur çalışmalardan birisi olup üzerinde düşünülmesi gerekir. Çünkü bu eserin eşine İslam dünyasında rastlamak güç görünmektedir³. Hatta Batıda da böyle bir değişim örneğinin olmadığını Arasteh (2000) ileri sürer. Ona göre bu konuda Batıda örnek gösterilen Martin Luther, Hıristiyan mistisizmi yoluyla kendisini iyileştirmeyi başaramamışken, Gazali tasavvuf yoluyla amacına ulaşmıştır. Nitekim hiç kimse “kendisini dönüştürme ve varoluşçu iyileşmeyi” Gazâlî’den daha iyi yaşamamıştır (s. 63-64).

Bireyin dinsel yaşamının araştırılmasının Din Psikolojisi için önemli olduğuna inanan bu çalışma, İslam düşünce dünyasında böyle önemli bir yere sahip olan Gazâlî’nin dinsel yaşayışındaki “evrim”i psikolojik açıdan değerlendirmek amacındadır.

2 James, klasik eseri **The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature**’in “*Mysticism*” bölümünde Gazali’nin *Munkız*’ından uzunca bir alıntı (üç sayfa) yapar (s. 394-396), fakat onunla ilgili fazla bir yoruma yer vermez.

3 Kemal Aytaç, Tolstoy’un **İtirafnamı** (1990) adlı eserinin çevirisine yazdığı önsözde, Batı düşünce dünyası için üç önemli itiraftan bahseder. Bunlar, Augustinus’un “*Confessiones*”i; Rousseau’nun “*Les Confessions*”u ve üçüncüsü Tolstoy’un “*İpoved*”idir (Tolstoy, 1990). Batıdaki bu ünlü itirafların bir benzeri İslam dünyasında Gazali tarafından kaleme alınan “*el-Munkız min-ed-Dalâl*” adlı çalışmadır (Kırş. Ülken, 1983, s. 120). Tolstoy’un itiraflarında dile getirdiği anlam arayışının psikolojik bir değerlendirmesi için Yalom (2001), s. 657-660’a bakılabilir.

Psikolojik bir gözle bakıldığında Gazâlî'nin iki yönü dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, onun Din Psikolojisine katkıları olarak, ikincisi ise psikolojik açıdan dinsel yaşamı olarak değerlendirilebilir. Birinci kısım ile ilgili çeşitli çalışmalar görülmektedir. Nitekim Gazâlî'ye göre insanın temel güdüleri, güdülenme ve davranış, psikoloji ve din gibi konular, Hökeleki (1993) tarafından değerlendirilmiştir. Benzer biçimde, Gazâlî'nin bilginin kaynağı, kişilik, akıl, kalb, ruh, nefis'e ilişkin açıklamaları, Peker (2000) tarafından değerlendirilmeye alınmıştır (s. 33-36).

Bu çalışma ise daha çok ikinci kısım, yani psikolojik açıdan Gazâlî'nin dinsel yaşamının değerlendirilmesi ile ilgilenebilir⁴. Söz konusu değerlendirme için, öncelikli olarak Gazâlî'nin (1978) "*Dalâletten Hidâyete*" adlı eseri esas alınacaktır⁵. Gazâlî bu çalışmayı, 50 yaşını geçtikten sonra yazmış ve bu çalışmada tamamen kendi dinsel yaşamında meydana gelmiş olan evrimi açık yürekli bir şekilde dile getirmiştir.

Gazâlî söz konusu eserinin hemen başında, eserde hangi konular üzerinde duracağını şöyle özetler: "...dinî fırkalar arasında hakkı bulup çıkarmak için çektiğim sıkıntıları, taklitten tahkik mertebesine yükselirken, önce kelâm ilminden istifade ettiklerimi; sonra hakkın, imamı takliden elde edilebileceğini düşünen Ehl-i Talim'in, sonra da felsefenin usullerinden elde ettiklerimi ve nihayet tasavvuf yolunda beğendiklerimi ve halkın gerçeğe dair sözlerini tetkikim sırasında karşılaştıklarımı, Bağdad'ta talebenin çokluğuna rağmen beni ilmî faaliyetten alıkoyan şeyi, uzun müddet sonra Nişabur'a dönmemin sebeplerini anlatacağım" (1978, s. 37). Gazâlî bu eseri yazdığı, yarım asırlık bir yaşam deneyimine sahiptir. O, yukarıda saydıklarını anlatırken iki yöntem izler. Bunlardan birincisi, iç gözlemleri vasıtasıyla o anda yaşadığı derûnî hallerin farkına varması ya da onları hissetmesi, ikincisi ise çocukluğundan bu yana yaşadıklarını otobiyografik bir yöntemle kaleme almasıdır.

Gazâlî çevrenin çocuk üzerindeki etkilerini anlatmak için şöyle bir örnek verir: "İnsanların muhtelif din ve milletlerde oluşu, ümmetin bir çok fırka ve yollar üzerinde farklı mezheplerde bulunuşu, içinde çocuklarının boğulduğu ve ancak azının kurtulduğu engin bir deniz manzarası arz eder..." (1978, s. 37). Gazâlî bu cümlelerle, çevrenin insan üzerindeki etkisini vurgulamakta ve insanların çoğunun farkına varmadan bu etkiyi kabul ettiklerini, çok azının ise bu etkiden kurtulduğunu ifade etmektedir. Gazâlî, gençliğinin ilk yıllarından (20 yaşından önce) itibaren çevredeki düşünce ve inançların farkına varır ve onları körü körüne taklit etmek yerine anlamak ve kavramak için mücadeleye başlar ve bu mücadelesini şöyle anlatır: "...Bu engin denizin dalgaları ile mücadele ediyor, çekingen ve korkağın değil, cesur bir kimsenin dalışı ile derinliklerine dalıyor, her karanlıkla uğraşılıyor, her müşkülü yenmeğe, her uçurumu atlamağa çalışıyor, her fırkanın akidesini dikkatle araştırıyor ve hakka ulaşmış ile batılNa kalmış olanı, sünnete göre hareket edenle bidatte bulunanı tefrik için her

4 **İslamî Araştırmalar** dergisinin bir sayısı (Cilt:13, Sayı:3-4, 2000) "Gazali Özel Sayısı" olarak çıkarılmış ve bu sayıda Gazali çeşitli yönleriyle ele alınırken onun dinsel yaşamı psikolojik açıdan değerlendirilmemiştir.

5 Gazâlî'nin özgün adı "*el-Munkız min-ed-Dalâl*" olan bu çalışma Türkçeye Subhi Furat tarafından "*Dalâletten Hidâyete*" diye çevrilmiştir. Çeviride yer yer bazı terminolojik sıkıntıların olduğunu görüyoruz. Ancak çeviriye olan sadakatimizden dolayı bu ifadeleri olduğu gibi korumak durumunda kaldık.

taifenin mezhep sırlarını keşfetmek istiyordum” (1978, s. 38). Gazâlî'nin bu ifadeleri, onun ergenlik dönemine girişiyile birlikte yaşamaya başladığı birtakım ruhsal sorunlarla ilgili olabilir. Nitekim Gelişim Psikolojisinin verilerine göre ergenlik dönemi gençleri, duygu ve düşünce ile ilgili yoğun sorunlar yaşamakta ve daha önce fazlaca sorgulamadan çevreden edindiği donanımı sert bir biçimde sorgulamaktadır. Gander ve Gardiner'e (2001) göre ergenler, daha önce kabul ettikleri karar ve değerleri sorgulamak, tartışmak ve bunlara yerine göre karşı çıkmak suretiyle hem ana-babalarını hem de çevrelerindeki diğer insanları hayrete düşürebilirler (s. 466). Gazâlî'nin ergenliğin son dönemlerinde yaşadığı bu durum, Gelişim Psikolojisinin verilerine uygun düşmektedir. Ancak Gazâlî'nin burada dile getirdiği bir konu daha vardır. Ona göre ergenlerin büyük çoğunluğu, din ve mezheplerle ilgili inançları sorgulamadan kabul etmekte, Gazâlî'nin ifadesiyle “engin denizde boğulmaktadır”.

Gazâlî, olayların altında yatan gerçekleri öğrenme arzusuna da değinmektedir. O, “Hâdiselerin hakikatlerini anlamaya susayış, ilk anlarımdan itibaren Allah'ın bana bahşettiği fitrî bir alışkanlığımdı. Bu benim ihtiyar ve gayretimle değildi. Nihayet taklid bağından kurtuldum. Çocukluk çağına yakın bir devrede, anne ve babamdan tevârûs ettiğim akîdelerden sıyrıldım” (1978, s. 38) demektedir. Gazâlî bu ifadeleriyle hadiseleri sorgulamanın kendi iradesinden daha çok fitrî olarak neşet ettiğini dile getirmektedir. Bunlardan, Gazâlî'nin ergenlik dönemi sorgulamasının doğuştan donanımıyla ilgili olduğunu ileri sürdüğü sonucu çıkarılabilir. Yine Gazâlî bu ifadeleriyle çocukluk döneminin taklitle iç içe olduğunu ve çocukların ergenlik döneminde bundan kurtulmaya çalıştığı gerçeğini vurgulamış bulunmaktadır. Nitekim kendisi de söz konusu durumları yaşamaktadır. Çocukluk döneminde dinsel inancın oluşmasında çevrenin etkisini çağdaş psikoloji özellikle vurgulamaktadır. Yavuz (1983), çocukta dinî duygu ve düşüncenin gelişmesiyle ilgili yaptığı araştırmada, çocuğun dinî inancının oluşmasında çevrenin, en büyük etkenlerden biri olduğunu belirtmekte ve bu inancın içinde kültürel değerlerin bulunduğunu bildirmektedir (s. 44).

Gazâlî (1978) çevreden taklit yoluyla elde ettiği bilgileri sorgulamak için şüpheli bir yol takip ettiğini bildirir (s. 40). O bu birikimleri sorgularken bir taraftan da kendisini geliştirir. Çünkü şüpheyle sorgulamak, kolay bir iş değildir. Gazâlî'nin ergenlik döneminde başlayan bu sorgulama ve tartışma, yaşamının uzun bir dönemini alır. Gazâlî hakikat arayışındaki bu şüpheli sorgulamasını dört alanda gerçekleştirir (Orman, 1986, s.61-76). Bunlar sırasıyla Kelam, Felsefe, Ta'limiye ve Tasavvuttur (s. 44).

“Önce kelam ilmine başladım. Onu esaslî bir şekilde öğrendim. Bu sahadaki mütehasısların kitaplarını mütalâa ettim. Ve bu mevzuda tasnif etmek istediklerimi kaleme aldım. Sonunda bu ilmi, kendi maksadını ifadeye yeter ve fakat benim gâyetim için kifâyetsiz bir halde buldum...” (Gazâlî, 1978, s. 45). Bu sözlerinden anlaşılıyor ki, Gazâlî, taklitten kurtulmak için bir çaba içinde olmasına rağmen Kelam ilmi onun kurtuluşu için yeterli değildir. Çünkü kelamcılar da ya taklide, ya icmaya, ya Kur'an'a ya da sünnete müracaat ediyorlardı ve bunu da rakiplerinin yanlışlarını çıkarmak ve onları susturmak için yapıyorlardı. Bundan dolayı Kelam ilmi Gazâlî'nin düşünce dünyasını tatmin etmez (s. 45-46). Sonuç olarak Gazâlî'ye göre Kelam ilmi hür iradede yeterince beslenemeyen “taklitle karşıt” bir ilimdir ve onun hür düşünceden kaynaklanan derdine çare olamaz.

Gazâlî bu fikrî çatışma aşamasında yaklaşık 15-20 yılını harcama durumunda kalır. Nitekim o, 20 yaşından önce, ergenlik döneminde başlayan taklitten uzaklaşma çabalarında, diğer faaliyetlerle beraber kelam araştırmalarını sürdürür ve bu süre 34-35 yaşlarına kadar devam eder.

Gazâlî'nin kendi ifadesine göre (1978, s. 48), Felsefeye ilgi duymaya başlaması, Nizamiye Medreselerinde ders verdiği döneme rastlar. Gazâlî bu döneme kadar, Kelam ilmine ilgi duyar, ama bu ilim, Gazâlî'nin şüphelerini gidermek için yeterli olamaz ve Gazâlî bundan sonraki üç yılını Felsefeye harcar. Fakat Gazâlî Felsefede de aradığını bulamaz. Gazâlî (1978) Felsefenin kendisini tatmin edemeyişini şöyle ifade eder: *"Felsefeyi öğrenip anladıktan, tenkid ve reddedilmesi gereken yerleri reddettikten sonra, bunun da maksadımı tam manasıyla temin edemediğini, aklın bütün meseleleri kavramada müstakil ve bütün müşkülleri halledecek durumda olmadığını anladım"* (s. 61). Buna göre, gerek Felsefe gerekse felsefi düşüncede ön plana çıkan akıl, Gazâlî'nin şüphelerini giderememektedir.

Bu sıralarda, Ta'limiye mezhebi yaygın bir hal almıştır. Dönemin halifesi, Gazâlî'den Ta'limiye mezhebinin iç yüzünü ortaya koyacak bir kitap yazmasını ister. Gazâlî bu emre istinaden Ta'limiye mezhebini araştırır. Gazâlî bu mezhebinin görüşlerini ortaya koyup tartıştıktan sonra şöyle der: *"...İşte onların gerçek halleri... Tecrübe et ki, anlayasın! Nitekim biz tecrübe edince, onlardan el çektik"* (1978, s. 69). Görüldüğü gibi Gazâlî, Ta'limiye mezhebinin görüşlerini beğenmemektedir ve aynı zamanda onların düşünceleri Gazâlî'nin içinde alevlenen ateşi söndürecek güce sahip değildir.

Taklit yoluyla elde ettiği birikimlerden kurtulmak isteyen ama kendi düşünce alanında doyurucu etkiler yapan gerçeği bulamadığı için iç dünyasında büyük gerilimler yaşayan Gazâlî, kendisini tatmin edecek yolu arama konusunda teslim olmaz ve arayışa tasavvufu devam eder. Gazâlî öncelikli olarak işin bilgi yönüyle ilgilenir ve bilgi birikimi için Ebu Talib el-Mekki'nin **Kut'ul-Kulub**'unu, el-Haris'ul-Muhasibi'nin kitaplarını, el-Cüneyd, eş-Şibli, Ebu Yezid el-Bistami'nin ve diğer şeyhlerin sözlerini okur. Bunları okuduktan sonra şu düşünceye ulaşır: *"...Büyük sâfîlerin elde etmek istedikleri, öğrenme ile değil de zevk, hal ve sıfatların değişmesi yoluyla... Zühüdün hakikatini, şartlarını ve sebeplerini bilmen ile zâhidâne hayat yaşamak ve nefsinin dünyadan uzaklaşması arasında bir fark vardır. Onların, söz değil, hal sahibi olduklarını iyice anladım. Okumakla öğrenilebilecek olanları elde ettim. Artık dinleme ve öğrenme ile değil de zevk ve sülûkla elde edilebilecek olanları kalmıştı"* (Gazâlî, 1978, s. 70-71). Gazâlî burada, bilme ile bildiklerini yaşama geçirme arasındaki farka dikkat çekmektedir. Ona göre mutasavvıflar hem dünyaya fazla önem vermeyen hem de sadece bilen değil, bildiklerini yaşayan insanlardır. Gazâlî o zamana kadar ana-babasından, çevresinden, medreselerden, kitaplardan, kısacası çevreden çok şey öğrenmiş ve müderrislik seviyesine yükselmiştir. Ama bu bilgiler ve makam onu tatmin etmez. Gazâlî'nin yukarıdaki ifadelerinden, aradığını bulduğu anlaşılmaktadır. Gazâlî aradığını bulmuştur fakat içinde bulunduğu koşullar, bulduğu yaşayış biçimi ile uyum sağlamamaktadır. Bu uyumsuzluğu Gazâlî (1978) şöyle anlatır: *"...Kendi durumumu gözden geçirdim, bir de ne göreyim! Dünyevi alakalar içine dalmışım. Onlar beni her taraftan sarmışlar. İşlerimi göz önüne getirdim; en güzeli tedris ve talim idi. Fakat bunlar arasında da âhiret yolu için ehemmiyetsiz ve faydasızlarla uğraşmışım. Sonra tedris ile ilgili niyetimi düşün-*

düm. Baktım ki, Allah rızası için değil mevki ve şöhrat endişesiyle hareket etmişim. Bu durum karşısında uçurumun kenarında bulunduğuma, eğer halimi düzeltmeğe kalkışmazsam ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim. Bir müddet mütemadiyen bunu düşündüm; sonra birini tercih durumunda kalmıştım..." (s. 71-72). Gazâlî bu geçiş durumunda tam bir çatışma yaşamaktadır. Bir tarafta hoşuna giden şan, şöhrat, makam; diğer tarafta inancının gereği olarak çekici dünyadan uzaklaşma ve âhiret için yaşama eğilimi var. Gazâlî bunların birini tercih etmek durumunda olduğunun farkındadır. Aslında Gazâlî, o zamana kadar yaşadığı mevki ve şöhrati bırakmak istememekte, ama aynı zamanda "hâl" sahibi olmaktan da vazgeçmeyi düşünmemektedir. O, okumakla elde edilecek olanları elde ettiğini, fakat bunun ötesine gitmek istediğini yani bildiklerini daha ileri düzeyde yaşamak istediğini farkına varır. Bunun yolu ise mutasavvıfların izlediği iç tecrübe yoludur. Buna göre Gazâlî, "yaklaşma-yaklaşma" durumunda bir çatışma yaşamaktadır. Gazâlî yaşadığı bu iç çatışmayı şöyle anlatır: "...Bir gün Bağdat'tan çıkmağa ve bu halleri terk etmeye karar veriyor, ertesi gün bu kararı bozuyordum. Bir adım atıyor, diğerini geri çekiyordum. Sabahleyin âhirete meyil ve arzumu belirliyor, akşam üzeri dünya arzuları onun üzerine saldırıyor ve onu dağıtıyordu. Dünya arzuları, zincirleriyle beni makama ve mevkie çekiyor, imân münadisi ise: -Göç zamanı gelmiştir. Ömründen çok az kaldı. Önünde uzun yolculuk var. Elde ettiğin bütün amel ve ilim bir riyâ ve gösteriştir. Ahirete şimdi hazırlanmazsan, ne zaman hazırlanırsın? Dünyeyi âlâkalarını şimdi kesmezsen, ne zaman kesersin? diye sesleniyor. Bunun üzerine içimdeki arzu yayılıyor, kaçmak ve firar etmek azmi yerleşiyordu. Sonra şeytan geliyor ve: "Bu geçici bir haldir; ona uymaktan sakın. Zira o çabuk yok olur. Ona uyar ve bu yüksek mevki, kimsenin bozamayacağı muntazam hayatı ve haşımın hücumlardan kurtulup sükûnet bulmuş işi bırakırsan, bir gün nefsin onu arzu eder fakat dönüş kolay olmaz diyordu" (1978, s. 72).

Gazâlî'nin bu samimi itiraflarına bakılarak şunlar söylenebilir: Gazâlî bu çatışma süresince büyük sıkıntı çekmektedir. Çünkü birbiriyle uyuşmayan iki güdü aynı anda onu etkilemektedir. Bu durumda, Gazâlî karar verememekte ve kararsızlıktan kaynaklanan büyük bir gerilim yaşamaktadır. Bu gerilimin sonucu olarak iç huzuru kaybolmakta ve enerjisini boşa harcamaktadır. Kararsızlık halinin devam etmesinden dolayı sağlığını kaybetmektedir. Aslında benzer çatışma durumunu bir çok insan yaşayabilir ama yaşadığı çatışmanın kaynaklarına inemeyebilir. Çünkü çatışmanın kaynaklarına inmek, bireyin kendi değerlerini sorgulamasını gerektirir. Değerlerin sorgulanması ise, bir yönüyle benliğin sarsılması anlamına gelir. Böyle durumda birçok insan kolay olanı seçer. Huzuru kaçıran bir sorgulama yapmaktansa sorunu görmezlikten gelmeyi yeğler. C. G. Jung bu çatışma ve değişim durumunu şöyle açıklar: "Yaşamın ikinci yarısındaki bir çok insan için, var oluş mücadelesi doğrultusunda ve isteklerinin peşinde koştukları zamanlarda acımasızca baskı altına aldıkları yönlerini anlamak gerekli duruma gelir. Gençlik tutkularının artık kişiyi doyurmadığı ve baş tacı edilen değerlerin eskisi kadar parlak ve önemli gözükmediği kırk yaşları dolayında zihinsel depresyon ve sinir hastalıklarında belirgin bir artış olmaktadır" (Fordham, 1968, s. 79). Gazâlî yaşadığı kararsızlık ve çatışmadan dolayı sağlığını kaybedişini şöyle anlatmaktadır: "...488 senesinin Recep ayından itibaren 6 ay kadar bir zaman dünya arzularının câzibesi ile âhiret düşünceleri arasında kararsız kaldım. Bu son ayda durum, ihtiyârî olmaktan çıkmış zarûrî hale gelmişti. Zira Allah dilimi, tedris

yapamayacak bir halde kilitlenmişti. Kendimi bir gün olsun gelen talebelerin hatırı için ders vermeğe zorluyor, fakat dilim bir kelime söylemiyor, buna muktedir olamıyordum. Dilimdeki bu tutukluk sonra kalbimde bir hüznün doğurdu. Bunun tesiriyle, hazım kuvveti kalmadı; yemek ve içmek iştahım kesildi. Boğazımdan ne bir yudum su geçiyor ne de bir lokma hazmedebiliyordum. Bedeni kuvvetlerim zayıf düşmüştü..." (1978, s. 72). Gazâlî'nin bu anlattıklarına bakılırsa, o büyük bir depresyon geçirmekteydi. Ama onun geçirdiği depresyon kendi arzusuyla girdiği bir sorgulama ve arayışın sonucuuydu. Aresteh (2000) onun depresyonunun sıradan sebeplerden değil varoluşa dair arayışlardan kaynaklandığını ifade eder (s. 66). Gazâlî (1978), doktorların hastalığını tedavi edemediğini ve ilaçla hastanın iyileşemeyeceğini çünkü onun hastalığının "kalbe arız olan bir hal" olduğunu ve bunun "mizaca sirayet ettiği"ni" söylediklerini bildirir (s. 73). Gazâlî daha sonra yaşadıklarını şöyle tasvir eder: "...Bir şey yapamıyacağımı anlayıp, güç ve tâkâtım tamamen elden gidince, hiçbir çaresi kalmamış kimsenin sığınışı ile Allah teâlâya sığındım. Çaresizin duasını kabul eden Allah teala duamı kabul etti. Mevki, mal, aile, çocuk ve arkadaşlardan uzaklaşmamı kalbime kolaylaştırdı" (1978, s. 73). Gazâlî'nin bu anlattıklarına dikkatlice bakıldığında, onun yaşadığı çatışma halinden ve bunun sonucu olan depresyondan kurtulmak için Allah'a dua ettiği yani başka yerde derdine derman bulamayınca, Allah'a sığındığı görülmektedir. Bunun sonucu olarak, kararını vermekte ve çatışma halinden kurtulmaktadır. Gazâlî şöyle devam eder: "Sonunda Bağdad'tan ayrıldım, malımı dağıttım; Irak'taki malımdan sadece, Müslümanlara vakfedilmiş oluşu dolayısıyla, hayırlı işlere tahsisini düşünerek, kendimin ve çocuklarımin nafakasına yetecek miktarı ayırdım. Dünyada, âlimin kendi çoluk çocuğu için ayırabileceği bundan iyi mal görmemiştım. Sonra Şam'a gittim, orada iki seneye yakın oturdum" (1978, s. 73). Bunlar gösteriyor ki, Gazâlî makam, mal, şan, şöret ile tasavvufi yaşayış arasındaki tercih konusunda düştüğü ikilemden kurtulmuş ve tasavvufi yaşayışı tercih etmiştir. Yukarıda anlatılanlardan bu kararı vermenin Gazâlî için kolay olmadığı, hatta çok zor olduğu sonucu çıkarılabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Gazâlî yaşadığı çatışma ve bunun sonucu olan depresyondan karar vererek kurtulur ve kendisi için yeni bir yaşam biçiminin kapılarını aralar. Bu yeni yaşam biçimi arayışı, Gazâlî'nin içinde bulunduğu gelişim döneminin bir gereği olarak değerlendirilebilir. Nitekim Jung, yaşamın ikinci yarısındaki arayışla ilgili olarak şöyle der: "Yaşamın ikinci yarısının sorunu, yaşam için yeni bir anlam ve amaç bulmaktır. Bu amaç, belki de, kişiliğin değer verilmemiş, ikincil ve gelişmemiş yönünde bulunmaktadır. Bir çok insan, böyle bir durumu kabullenememekte ve gençlik değerlerine sarılmayı yeğlemekte hatta onların peşinden daha fazla koşmaktadır. Böyle insanlar için bireyleşme kavramı bir anlam taşıyamaz" (Fordham, 1968, s. 79). Gazâlî, yaşamının ikinci yarısında, gençlik değerlerinin yerini alacak yeni anlam ve amaçlar bulmak için büyük sıkıntılar çekmesine rağmen sonunda ona ulaşmaktadır. O, ulaştığı bu yeni yaşam biçimini şöyle anlatır: "Süfilerden öğrendiğim şekilde, orada (Şam) nefsi temizleme, ahlâkı düzeltme, Allah'ı teâlâ'yı zikir için kalbi tasviye⁶, uzlet, halvet, riyâzet ve mücâhededen başka meşgalem yoktu" (Gazâlî, 1978, s. 74). Gazâlî zaman zaman itikafa

6 Bu kelime, orijinal metinde "tasfiye" olarak geçmektedir. "Kalbi nefsi şeylerden arıtma" anlamına gelen tasfiye'nin daha uygun olacağı düşüncesinde olduğumuzu belirtmeliyiz.

çekildiğini de ifade eder. Gazâlî oradan hacca gider, Mekke'yi, Medine'yi ziyaret eder (1978, s. 74). Görülüyor ki, Gazâlî tercih ettiği tasavvufî yaşayış biçimini bütün derinliği ile yaşayabilmek için Şam'da bulunuyor ve kendi halinde bir insan olarak tasavvufî yaşamın bütün gereklerini yerine getiriyor. Gazâlî için artık sorgulama bitmiş ve o tercihi de yaptıktan sonra, benimsediği yaşam felsefesini doya doya yaşamaya çalışmaktadır.

Gazâlî, aradığını bulur, ama onun sıkıntıları tam olarak son bulmaz. Nitekim İbnu'l-Arabi, **el-Futuhâtü'l-Mekkiyye** (1329/1911) adlı eserinde Gazâlî'nin bu durumu ile ilgili olarak şöyle dediğini bildirir: "Sûfilerin yoluna girmek, onlara katılmak, onların yöntemlerini almak, içtikleri sudan içmek istedim ve kendimle baş başa kaldım. Kendi düşüncelerimi bir kenara bırakıp zikirle meşgul oldum. Hiç bilmediğim bilgiler öğrendim. Buna çok sevindim. 'Sûfilere olan, bana da oldu' dedim. Sonra, bu bilgilerin içinde daha önce takip ettiğim fikhî bir güç olduğunu anladım. Tekrar halvete çekildim. Sûfilerin yöntemlerini kullandım. Sonunda daha açık ve yüksek bilgilere ulaştım. Fakat iyice inceleyince, bunlarda da önceki durumun söz konusu olduğunu anladım. Sonra defalarca aynı şeyi tekrarladım, hâl üzere hâl yaşadım. Belirli bir mesafe aldım. Ama sûfilerin düzeyine ulaşamadım. **Anladım ki, yazıları silinmiş bir kağıda yazı yazmak, hiç kullanılmamış bir kağıda yazı yazmak gibi olmuyor**" (c.2, s. 644-645). Bu ifadelerinden anlaşılıyor ki, Gazâlî kendisini sûfilerle kıyaslamakta ve onların mertebesine çıkamadığını düşünerek üzülmemektedir. Ama o, sûfilerin yöntemlerini izleyerek bıkmadan çaba harcamakta ve durumunda meydana gelen evrimleri gördükçe çok muflu olmaktadır. Bu arada önceki düşüncelerinin izlerinin silinmediğini söyleyerek, iyi bir iç gözlemci olduğunu da ortaya koymaktadır.

Yaşadığı bütün gerilim ve sıkıntılara rağmen, sonunda Gazâlî kendi dinsel yaşayışında zirveye çıkar ve manevî doyumuna ulaşır. Onun için artık iş, aile ve şu andaki yaşamıyla ilgili olarak yeniden bir değerlendirme yapma zamanı gelmiştir. Gazâlî yeni bir dünyaya açılışını yeniden gözden geçirir ve verdiği karar doğrultusunda yaşamak üzere memleketine döner. Bundan sonra, Gazâlî benimsediği tasavvufî yaşayışa memleketinde, aile ocağında devam edecektir. Gazâlî (1978) bunu şöyle anlatır: "...Meşgaleler ve çoluk çocuğun daveti, beni memlekete çekti. Bir müddet herkesten fazla arzusuz olduğum halde, nihayet döndüm. Orda da kalbi tasviyeye itina göstererek uzlet hayatını tercih ettim. Hadiseler, çoluk çocuğun meseleleri, geçim zaruretleri huzurumu kaçırıyor ve yalnızlığın zeukini bozuyordu. Hâlet-i ruhiyem ancak ara sıra düzeliyordu. Fakat buna rağmen ondan ümidimi kesmiyordum. Mâniler beni ondan alıkoyuyor fakat ben ona tekrar dönüyordum" (s. 74). Görüldüğü gibi, günlük yaşamın zorluklarına rağmen, Gazâlî benimsediği yaşam felsefesini devam ettirmektedir. Gazâlî, tasavvufî yaşayışında bazı aksamaların olduğunu görmekte, ama bu aksamalar onun ümidini kıramamaktadır. Bundan, Gazâlî'nin sarsılmaz bir mücadele azminin yanında, güçlü bir iradeye sahip olduğu da anlaşılabilir. Bu, günlük yaşamın zorluklarının, insanı istediği yaşayış biçiminden uzaklaştıramayacağını göstermektedir. Ama bunun ön koşulu vardır. İnsanın güçlü bir iradeyle istemesi ve ümidini kesmemesi gerekir.

Gazâlî'nin dinsel yaşayışında geçirdiği evrimlere bakılırsa şu aşamalarla karşılaşmak mümkündür: "sorgulama", "arayış", "gerilim", "çatışma", "karar", "yeni dinsel yaşayış biçimi" ve bu yaşayış biçimiyle elde edilen "iç huzuru". Bu aşamalar, sanki bir

ihtida anında yaşanan aşamalardır. Nitekim Rambo (1993), ihtidanın aşamalarını *bağlam* (context), *kriz* (crisis), *arayış* (quest), *karşılaşma veya aradığını bulma* (encounter), *emin bir kararlılıkla teslim olma* (commitment) ve *sonuca ulaşma* (consequences) olarak belirler. Gazâlî'nin yaşadığı aşamalarla, Rambo'nun ihtida ile ilgili olarak ileri sürdüğü aşamalar karşılaştırıldığında, Gazâlî'nin neredeyse tam bir ihtida tecrübesinin eyrelerinden geçtiği görülmektedir. Ancak burada şu noktaya dikkat çekmekte fayda vardır. Gazâlî'nin geçirdiği bu evrim, önceden sahip olunan dini terk ederek yeni bir dine geçiş değildir. Onun ihtidası, ancak din içi bir ihtida⁷ ya da kendi kültürü içindeki bir değişim olarak yorumlanabilir⁸. Bu ihtidanın alt yapısının hazırlanması yaklaşık yirmi yıl sürmüştür⁹. Nitekim Gazâlî taklit yoluyla elde ettiği dinsel bilgileri sorgulamaya ergenliğin son dönemlerinde başlar ve sonuç alıncaya kadar 38 yaşına ulaşır.

Gazâlî'nin dinsel yaşayışında ortaya çıkan bu değişim, Allport'un *farklılaşma*miş, *farklılaşmış* dindarlık modeliyle açıklanabilir. Allport (1950), ana-babadan sorgulanmadan alınan dindarlığı *farklılaşmamış* (undifferentiated) dindarlık olarak nitelendirir. Ona göre böyle dindarlık olgunlaşmamış, ham dindarlıktır. Böyle insanlar sürekli baskı altında tuttıkları çatışmalarla beraber yaşarlar. Bu insanlar, dinsel inanç bakımından geleneksel özellikler gösterir ve çoğu zaman ben-merkezli değerlere sahiptirler (s. 65-67). İşte Gazâlî kendi çevresinden çocukluk döneminde sorgulamadan aldığı yukarıdaki özellikleri taşıyan dinsel değerleri yeniden gözden geçirmeye başlar. Bu ben-merkezli geleneksel dindarlık modelini gözden geçirme işi, Gazâlî için çok zor ve uzun süren bir çatışma dönemi olur. Ama Gazâlî, büyük gerilimler yaşamakla beraber aradığını bulur. Ancak sahip olduğu değerleri terk ederek yeni dinsel yaşayışa geçme konusunda kararsızlıklar yaşar. Bu kararsızlıklar onun sağlığını bile etkiler. Sonunda o, her şeye rağmen yeni dinsel yaşayış biçimine geçerek o zamana kadar sürdürdüğü yaşayış biçimini değiştirir. Allport'a dönecek olursak, o, sorgulandıktan sonra ulaşılan dindarlık biçimine *farklılaşmış* (differentiated) dindarlık der. Bu farklılaşmış dindarlık biçiminde, daha önce sahip olunan dindarlık biçimine göre birçok farklılaşma ve devam eden bir yeniden oluşum vardır. Çocukluğun son dönemini veya ergenlik dönemini yaşayan olgunlaşma yolundaki birey, hem çocukluk dönemine ilişkin ben-merkezli düşüncenin basit ürünlerini hem de geleneksel veya ebeveynlerden miras alınan düşünceleri muhtemelen kabul etmez. Bunun sonucu olarak daha önce elde edilen inancı düzeltmeye gereksinim duyar. Birey yavaş yavaş eski inancının eksikliklerini görmeye başlar. Kısaca ifade etmek gerekirse sahip olduğu inancın yeterli olmadığını anlar. Bundan sonra din, bireyin yaşamında, ilgi merkezi, ruhun doğası ve değerlerin

7 İhtida'nın anlamı, çeşitleri ve sebepleri ile ilgi olarak, Peker (2000), s. 199-224; Hökelekli (1993), s. 290-303; Meadow and Kahoe (1984), s. 90-110; Yavuz (1982), s. 92-93; Yapıcı (1997), s. 61-67'ye bakılabilir. Ayrıca ihtida ile ilgili geniş bilgi için ihtidayı çok yönlü olarak inceleyen Lewis R. Rambo'nun (1993) *Understanding Religious Conversion* adlı çalışmasına bakılabilir.

8 Bu tür ihtida, "kendi dininde didarlaşma" olarak da adlandırılmaktadır (Köse 1997, s. 70).

9 W. James'in (1945), "mutсуuz ve yanlış yolda olan benliğin doğruyu bulması, mutlu olması ve bütünleşmesidir" diye tanımladığı "ihtida", aniden veya belirli bir süreç sonunda olur (s. 186). Buna göre, Gazâlî'nin bireysel bütünlük ve mutluluğu yakaladığı dinsel evrimi, uzun bir zaman alan ihtida biçiminde gerçekleşir.

düzeni olur. Birey, duaya, güzel işlere, inanca yönelir. Kısacası, bilinenler, kuramsal bilgi olmaktan çıkar ve yaşamın kendisi olur. Bu aşamalardan sonra birey, mistik tecrübeye ulaşır (Allport, 1950, s. 67-69). Bütün bunlar Gazâlî'nin yaşadıklarıdır. Gazâlî, geleneksel yollarla elde ettiği inancını sorgulamaya başladıktan sonra, uzun bir araştırma devresi geçirir ve tasavvufi yaşayışta karar kılar. İşte Allport bu yaşayışa *olgun dinsel yaşayış* der ve ona göre bu yaşayış, karmaşık, hassas ve bireysel zevkin yaşandığı bir yaşayıştır (s. 65).

Diğer taraftan Gazâlî'nin dinsel yaşamı bir bütün olarak değerlendirmeye alındığında, üç aşama dikkat çekmektedir. Bu aşamalar, *taklit*, *tahkik* ve *özümsemiş yaşayış* olarak sıralanabilir. Nitekim yukarıda Gazâlî'den yapılan alıntılara bakıldığında o, ilk yıllarda taklidi bir dinsel yaşayışa sahip olduğunu dile getirmektedir. Çünkü o, sahip olduğu dinsel bilgi ve birikimin tamamını çevreden ve geleneksel yollarla almıştır. Aslında bu her insan için geçerli olan, olağan bir durumdur. İnsanın çocukluk dönemi, taklidin öğrenmede önemli bir yere sahip olduğu bir evredir. Çocuğun dinsel gelişiminde, taklidin hem genel öğrenmede hem de dinsel öğrenme ve uygulamada merkezi bir yerinin olduğunu Yavuz (1983), daha önceki çalışmalara ve kendi alan araştırmasına dayanarak ortaya koyar (s. 146-158). Gazâlî de her insan gibi ilk bilgilerini oluştururken taklidi bir yol izlemiştir.

İkinci aşama *tahkik* evresidir. Bu evre genellikle ergenlik dönemi ve sonrasında ortaya çıkar. Taklit evresinde, çocukluk döneminde taklidi yolla elde edilen değerler, sorgulanır ve akıl süzgecinden geçirilir. İşte Gazâlî tam bu aşamada, derin bir tahkike başlar ve bu derin tahkik dönemi yaklaşık 20 yıl gibi uzun bir sürece yayılır. Bu arada Gazâlî, her insanın sorgulama ve tahkik aşamasına geçemeyeceğini söyleyerek psikolojik bir gerçeği de dile getirir¹⁰. Gazâlî'nin anlattıklarına bakılırsa, bu süre içerisinde ve özellikle bu sürenin son dönemlerinde, o büyük kararsızlıklar ve buna bağlı olarak gerilimler yaşar.

Gazâlî bu tahkik sonunda, aradığını bulur ve birikimlerini bir bilgi yığını olmaktan çıkarıp bir yaşam biçimi haline getirir. Bunu yaparken onun kullandığı yöntem mutasavvıfların kullandığı yöntemdir ve ulaşılan nokta *özümsemiş yaşanan zevk* noktasıdır. Çünkü o, "iman konusu edindiği şeyin hakikatini doğrudan doğruya yaşamak suretiyle" anlamaktadır (Güngör, 1984, s. 81). Artık Gazâlî, hayattan zevk almaya başlamıştır. Yaşadığı bu zevk ve gönül dünyası onu, mal, mülk, makam, şan, şöhret, aile ve çocuk gibi vazgeçilmesi kolay olmayan değerlerden 10 yıl ayrı tutar. Gazâlî sonunda ailesine ve çevresine döner, ama uzlet hayatına devam eder. Zerrinkub (2001), bu dönemde çevrede toplumsal yaşamın çok kötü olduğunu ve Gazâlî'nin bu durumla ilgili olarak devrin yöneticilerine mektuplar yazdığını ifade eder. Dönemin yöneticileri, Gazâlî'yi Medrese'de ders vermek için ikna ederler ve Gazâlî için ikinci bir hocalık dönemi başlar (s. 217-230). Bu dönemde, çevredeki

10 Bu düşünce genel anlamda değerlendirildiğinde eleştirilebilir. Ancak konu dinsel alanda ve özellikle inanç alanında değerlendirildiğinde, Gazâlî'nin bu düşüncesine katılmamak elde değil. Nitekim, insanların dinsel yaşayışları gözlemlendiğinde, bazı insanların somut işlemler döneminde taklit yoluyla ulaştıkları inanç biçimlerini ve dinsel yaşayışlarını olduğu gibi korumaya çalıştıklarını fark etmek çok zor olmayacaktır.

olaylar ve ailevi sorumluluklar Gazâlî'nin yaşadığı zevk halini zaman zaman bozar. Ama onu bu zevkten tamamen mahrum bırakamaz. Sonuçta Gazâlî, inanılan değerleri *tadarak yaşamak* diye ifade edebileceğimiz zevk halini mümkün olduğu kadar devam ettirerek yaşamını sürdürür.

Nitekim Gazâlî (1988), *Kitabu'l-Erbain fi Usuli'd-Din* adlı eserinde, dinî anlayış ve yaşayışı anlatırken sanki kendi yaşadığı evreleri anlatırcasına şöyle bir sınıflama yapmaktadır (36-37): *İman*, iyi niyetle kabuldür. Burada üzerinde durulan taklit yoluyla başkalarından elde edilen inanç ve değerlerdir. *İlim* kıyastır, yani inanılana başka alanlardan deliller getirerek sahip olunan değerleri güçlendirmektir. *Zevk* ise, müşâhededir. Diğer bir ifadeyle değerlerin yaşanmasıdır. Gazâlî bunlara birkaç tane örnek verir, örneklerden biri şöyledir: Sağlıklı insan hastalığın varlığını bilir ve ona inanır. Sağlıklı doktor hastalığın varlığını delilleriyle bilir. Fakat bizzat hasta olan kişi ise hastalığı tatmış demektir. Hasta olmayan kişi hastalığı tatmamıştır. Gazâlî'nin bu açıklamalarından anlaşılmalıdır ki, dinsel değerler, taklit yoluyla edinilebilir, çeşitli araştırmalarla bilinebilir ve bizzat yaşanabilir. Gazâlî bu aşamaları sırayla geçerek taklit ve ilimden sonra zevk aşamasına ulaşır. Bu aşamada, inanılan değerler her şeyin üstünde tutulmaya başlanmış, hayata yön veren onlar olmuş, insanın duygu ve düşünce dünyasını daha çok onlar kaplamış ve dinsel yaşayışta zirveye çıkmıştır.

Gazâlî'nin dinsel anlayış ve dinsel yaşayışla ilgili düşüncelerine paralel bir düşünce İktbal'de de görülmektedir. İktbal (1984), dinsel yaşayışı "*iman*", "*fikir*" ve "*marifet*" olmak üzere üç evreye ayırır. İman evresinde, manevi yaşamın gereklerinin "*anlam ve amacı*" tam olarak anlaşılması, fikir evresini oluşturur. Burada, inanılan değerlerin fikrî kaynaklarına inilir. Üçüncü evrede, imanın metafizikten daha çok inanan bireyle ilgili yönü kendini gösterir. Burada Tanrı ile doğrudan ilişki arzusu iyice belirginleşir ve dinsel yaşam bireysel olarak sindirilerek yaşanır. Birey hür ve bağımsız kişiliğini "*kendini dinin kaide ve kurallarından âzad ederek değil, aksine kendi şuurunun derinlikleri içinde dinin gerçek kaynağını bulmak suretiyle kazanır*" (s. 241-242). Dikkatle bakıldığında, Gazâlî'nin *taklit*, *ilim*, *zevk* aşamalarıyla İktbal'in *iman*, *fikir*, *marifet* aşamalarının birbirine paralel değerlendirmeler olduğu anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak Gazâlî değişimin bütün zorluklarına rağmen dinsel yaşayışında yeni bir oluşuma gider. Ama Gazâlî için bu kolay olmaz. Aslında insanın kendi inandığı değerleri sorgulayarak ve bir çok kazanımı terk ederek alıştığı yaşam biçiminde, böyle büyük aşamalardan geçmesi öyle kolay değildir. Böyle değişimleri, ancak Gazâlî gibi nadir insanlar gerçekleştirebilir. Gazâlî, ergenlik dönemine geldiğinde iki yol ile karşı karşıya gelir. O, ya taklit yoluyla öğrendiği ve alıştığı yaşayış biçimini sürdürecektir ya da bunlardan sıyrılarak yeni bir yaşayış biçimi bulacaktır. Bir çok insanın tercihi, taklit yoluyla öğrenilmiş olanı sürdürmektir. Çünkü alışılmış olanı yapmak kolaydır. Ama alışılmış olanı terk edip yeni bir dünyaya geçmek zordur. Bütün varlığı ile derinden hissedilen ve insanı tümünden kucaklayarak onun varlığının bütün uzanımlarına nüfuz eden bu dinsel değişimi gerçekleştirmek çok

daha zordur. Bir çok insanın böyle bir değişimi düşünmeyi bile göze alamayacağı bir gerçek iken, Gazâlî burada zor olanı seçer ve sorgulayarak araştırmaya başlar. Uzun yıllar süren, sıkıntılı araştırmaların sonunda aradığını bulduğuna inanır ve huzuru yakalar.

Yukarıda, Gazâlî'den yapılan alıntılarda onun hangi aşamalardan geçtiği ve ne gibi güçlük, gerilim ve sıkıntı yaşadığı ortaya koyulmaya çalışıldı. Diğer taraftan Gazâlî'nin bizzat yaşadıklarının kuramsal bilgileri, yine Gazâlî'nin kendi eserlerine dayanılarak verildi. Bunlar yapılırken bir çok bilginin görüşlerinden de yararlandı.

Bu bilgilere dayanılarak oluşturulan tablo 1, dinsel yaşamın evriminde hangi aşamaların olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Dinsel Yaşayıştaki Evrimler Tablosu

Dinsel Yaşayışta Evrimler			
Gazâlî	Taklit	İlim	Zevk (Kabul edilen değerlerin özümsemek üzere üst seviyede yaşanması)
İkbal	İman (Kabul edilenin anlam ve amacı belli değil)	Fikir (İman edilen değerlerin temellendirilmesi)	Marifet (Dinsel yaşam bireysel olarak sindirilir)
Allport	Farklılaşmamış (Sorgulanmadan, taklit yoluyla kabul edilen din)		Farklılaşmış (Kuramsal din bilgileri yaşamın kendisi olur)

Bu tablo üzerinde düşünüldüğünde, Gazâlî'nin geçirdiği dinsel evrim, hem kendi kuramsal yaklaşımına hem de İkbal'in kuramsal temellendirmesine uymaktadır. Allport'un dinsel yaşama ilişkin ayrımı, Gazâlî ve İkbal'in ayrımına göre daha genel bir ayrım olmakla beraber anlam bakımından onların ayrımıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Öyleyse, Gazâlî'nin taklit, ilim ve zevk'i; İkbal'in iman, fikir ve marifet'i ve Allport'un farklılaşmamış ve farklılaşmış dindarlık modeli, bizi şu sonuca götürmektedir: Gazâlî'de olduğu gibi, **dinsel yaşayış, taklitte başlar, bilgiyle gelişir ve değişir, marifetle zirveye çıkar.** Ama bazı insanlar taklitte kalırken, bazıları bilgi düzeyine yükselir, bazıları ise dini marifet halinde yaşar.

Her insanın ister istemez geçtiği gibi Gazâlî de taklit aşamasından geçer. Çünkü bu evre, dünyaya gelen her birey için kaçınılmaz bir dönemdir. Ama bazı insanlar, taklit evresinde elde ettiği birikimleri, belirli bir dönem sonra, özellikle ergenlik dönemi ve sonrasında sorgulamaya başlar. Taklit döneminde oluşturulan birikimler, bir elemeye tabi tutulur. Ancak eleme yapabilmek için bir bilgi birikimine sahip olmanın gerekliliği de bilinmektedir. Özellikle gözden geçirilecek alanla ilgili birikim sahibi olmak bir zorunluluktur. Aksi takdirde eleme işlemi, dayanaksız bir terk ediş dönüştürülebilir. Bu durum insanı bir boşluk duygusuyla karşı karşıya getirebilir... İşte Gazâlî taklit yoluyla elde ettiği değerler, özellikle dinsel değerlerle ilgili olarak başla-

diği sorgulama işlemine ayakları yere basan bir eleme ile girmek ister. O öncelikli olarak, dinsel alanla ilgili bilgi edinir. Ama başvurduğu ilimler, onun ulaşmak istediği hedef için yeterli değildir. Çünkü onu bilgiye sahip olmak tatmin etmez... Sonuçta o, aradığını tasavvufta bulur. Ama daha önce sahip olduğu yaşam biçiminden bir anda sıyrılıp tasavvufi bir yaşam biçimine geçemez. Bu geçiş aşaması, Gazâlî'nin en zor zamanları olur. Kararsızlığın daha doğrusu karar verememenin verdiği sıkıntıyla bütünü bunalımlar geçirir. Ama sonunda, kararını vererek tasavvufi yaşayış biçimini kendine yeni bir yaşayış biçimi olarak seçer. Bundan sonra Gazâlî başkalarından taklit yoluyla öğrendiklerini değil, bildiklerini yaşayan, yaşadıklarından zevk duyan bir kişidir. Neticede onun ruh dünyası yeni açılımlar kazanmıştır. O, öncekinden farklı ufuklara, farklı gözlerle bakmaktadır. Bundan çıkarılacak sonuç ise dindar olmanın sadece bazı kuramsal değerlere inanmak ya da onları bilmek olmadığıdır. Dindar olmanın derecesi, bilinen ve inanılan değerlerin insan hayatına yön vermesi ile belirlenir. İşte Gazâlî bu noktaya, yani inandığı değerlerin hayatını belirlediği zirveye çıkmıştır. O inandığı değerleri, yaşayış alanlarının bütün boyutlarında samimiyetle, isteyerek, zevk alarak, doya doya yaşamaktadır. Onun için dinsel yaşam, taklit ve ilim değil "hâl"dir. O bu yolla hayatın anlamını bulmuş, kendi özünü yakalamıştır...

KAYNAKLAR

- ALLPORT, G. W., (1950),** The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation, **London: The Macmillan Company.**
- ARASTEH, A. R., & SHIKH, E. A., (2000), "Sufizm: Evrensel Benliğe Giden Yol",** Sufi Psikolojisi: Bilgeliliğin Ruhu, Ruhun Bilgeliliği (Yayına hazırlayan: Kemal Sayar) içinde, **İstanbul: İnsan Yayınları**
- ARMANER, N., (1980),** Din Psikolojisine Giriş I, **Ankara: Ayyıldız Matbaası A. Ş.**
- FORDHAM, F., (1968),** An Introduction to Jung's Psychology, **Baltimore-Maryland: Penguin Books.**
- GAZALİ, (1978),** Dalâletten Hidâyete, (İnceleme ve notlalarla birlikte çeviren Subhi Furat), **İstanbul: Şamil Yayınevi.**
- , (1988), Kitabu'l-Erbain fi Usuli'd-Din, **Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**
- GÜNGÖR, E., (1984),** İslam Tasavvufunun Meseleleri, **İstanbul: Ötüken Yayınları**
- HÖKELEKLİ, H. (1993)** Din Psikolojisi, **Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.**
- İBNU'L-ARABİ, (1329/ 1911),** el-Futuhatu'l-Mekkiyye, c. 1-4, **Mısır.**
- İKBAL, M., (1984),** İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, (Çeviren: Ahmet Asrar), **İstanbul: Bir Yayıncılık.**
- JAMES, W. (1945),** The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature, **Toronto.**
- KÖSE, A., (1997),** Neden İslamı Seçiyorlar: Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma, **İstanbul: İsam Yayınları.**
- ORMAN, S., (1986),** Gazâlî: Hakikat Araştırması Felsefi Eleştirisi Etkisi, **İstanbul: İnsan Yayınları.**
- PEKER, H., (2000),** Din Psikolojisi, **Samsun.**
- RAMBO, L. R. (1993),** Understanding Religious Conversion, **New Haven and London: Yale University Press**
- TOLSTOY, L. N., (1990),** İtirafnam, (Çeviren: Kemal Aytaç), **Ankara: Klasik.**

- ÜLKEN, H., Z., (1983), İslam Felsefesi, İstanbul: Ülken Yayınları.**
- YALOM, I., (2001), Varoluşçu Psikoterapi, (Çeviren: Zeliha İyidoğan Babayiğit), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.**
- YAPICI, A., (1997), İslamda Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü, İstanbul: Beyan Yayınları.**
- YAVUZ, K., (1982), "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5:87-108.**
- , (1986), "Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7:129-142.**
- ZERRİNKUB, H., (2001), Medreşeden Kaçış: İmam Gazâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri, (Çeviren: Hikmet Soylu), İstanbul: Anka Yayınları.**